

Udsæden og det dyrkede Areal paa Følster i sidste Halvdel af det 17de Aarh.

Nogle historisk-statistiske Bemærkninger.

Af
Henrik Pedersen.

At det ved historisk-statistiske Undersøgelser, som naturligvis ogsaa ved moderne statistiske Undersøgelser, ikke blot kommer an paa at skaffe numerisk nogenlunde rigtige Tal til Veje, men ogsaa paa at fortolke de fundne Tal ret — dette viser sig neppe paa noget Punkt klarere end ved Spørgsmaalet om Udregningen af saadanne Størrelser som „Udsæd“ eller „det dyrkede Areal“ ældre Tider, for saa vidt der overhovedet findes Materiale, der kan tjene som Grundlag for saadanne Beregninger. Kun hvor der er Tale om Alsædsjorder eller „aarlig Jord“ kan man med den Usikkerhed, der ligger i vor mangelfulde Kundskab om Besaaningsforholdene i Fortiden, antage, at de to Størrelser nogenlunde dække hinanden. Men enten det nu drejer sig om det sædvanlige Trevangsbrug med dets Forhold mellem Brug og Hvile som 2 til 1 eller om et Firvangsbrug, hvor de tre Vange aarlig besaas og én hviler, om en Femmarksdrift med fire Aars Brug mod et Aars Hvile, eller der er Tale om et Græsmarksbrug med maaske 10 Aarsgøder, hvoraf Halvdelen er inde, mens de øvrige er i Udlæg, eller endelig hvis et Udtryk som . . . *ora terræ*

in semine forstaas som . . . „Øre i aarlig Udsæd“ eller som „Øre Sædeland“ og i Analogi med f. Eks. Udtrykket „Tønde Sædeland“ antages at betegne et Areal, der helt besaaet kan modtage en Øre Korn i Udsæd — i alle Tilfælde begaas der ved en forkert Tydning af Materialet eller Kilden paa dette afgørende Punkt en Fejl, der vel vil være meget forskellig for de forskellige Driftssystemer, men som dog altid vil være stor nok til at paavirke Totalbilledet og give os et misvisende Syn paa Udviklingen.

Heldigvis besvarer Materialet imidlertid ofte selv Spørgsmaalet om, i hvilken Betydning Ordet „Udsæd“ tages, ved en eller anden nærmere bestemmende Tilføjelse eller Forklaring. Naar det saaledes i Matriklen af 1664 hedder „kan saa aarlig“ eller „saar aarlig“ saa og saa mange Tønder Rug, Byg og Havre, saa kan disse Udsædsangivelser ikke godt tydes anderledes end som aarlig Udsæd, og en Summation af dem for en bestemt Landsdel skulde altsaa give os, hvad vi nu nærmest vilde kalde det besaaede Areal for vedkommende Landsdel. Undertiden finder man, ved Hovedgaardene, tillige et Tal, der angiver Antallet af „Tønder Sædeland“. Saaledes har f. Eks. Halsted Kloster en Udsæd paa 115 Tønder og 173 Tønder Sædeland, og det kan ikke være tvivlsomt, at Udsæd og Sædeland her betyder henholdsvis det aarligt besaaede Areal og det samlede Tilliggende i Agermarken, det samlede Areal som er med i Sædskiftet, i Rotationen, som er under Plov, eller hvorledes man nu vil udtrykke det¹⁾. I de saakaldte Krigs- og Portions-Jordebøger,

¹⁾ I Modelbogen (for Lollands Nørre Herred) til Matriklen 1688 staar Halsted Kloster for Udsæd 223 Tdr. Samtidig omtales rigtig nok i Skovtaksationsprotokollen „de fire Rubjerggaarde, som er afbrudt og lagt under Halsted Klosters Avling paa Tvede Hede“.

der 1717—18 blev udarbejdede over Ryttergodset, findes blandt andre Oplysninger ogsaa Udsædsangivelser vedrørende, hvad hver Mand saar af de forskellige Kornsorter — saaledes som det er befundet og udforsket „ved Inquisitionen ved Omrejse til hver By og Gaard“. Ogsaa her maa det antages, at Spørgsmaalet om, hvad der faktisk saas, maa være rettet paa den aarlige Udsæd og ikke paa det samlede Jordtilliggende, at altsaa Udtrykket Udsæd her er benyttet i ganske samme Mening som i Matriklen 1664. Anderledes stiller Forholdet sig ved Matriklen af 1688. Ogsaa her er Udsæden et fundamentalt Begreb, men rigtignok taget i en Betydning forskellig fra den, hvori det anvendes i de nysnævnte Kilder, nemlig som Betegnelse for det samlede dyrkede Areal, Agermarken som den strækker sig fra Tofte ved By ud mod de fælles Græsgange saa vidt som „Ryg og Reen kendes“. Forinden vi gaar ind paa en noget nærmere Redegørelse for, hvorledes dette nøjere skal forstås, vil det maaske ikke være af Vejen med et Par Ord at karakterisere Materialet vedrørende Matriklen af 1688 saaledes som det i det væsentlige endnu er bevaret i vort Matrikkelsarkiv.

I.

Egentlig falder dette Materiale i fire Dele eller Grupper 1) de egentlige Matrikkelsprotokoller, 2) Modelbøgerne, 3) Markbøgerne, 4) Taksationsprotokollerne for Skove og Overdrev. Mærkelig nok omtaler Mandix¹⁾ endnu en femte Række af Protokoller: Ekstrakt-Opmaalingsprotokollerne, som nu ikke kendes i Matrikkelsarkivet.

¹⁾ Mandix: Den danske Landvæsensret. Bd. I. p. 355. (2. Udg.)

De egentlige Matrikelsprotokoller indeholder Slutresultaterne af det hele Skyldsætningsarbejde: hver Ejendoms Hartkorn. Praktisk har denne Serie af Protokoller været det vigtigste Led i Matriklen, idet de indeholder selve Skatteligningsgrundlaget. Statistisk har de Interesse, for saa vidt som det ved en Gennemgang af dem er muligt at faa et Tal for Antallet af Ejendomme i Landet paa det Tidspunkt, da Matrikuleringsarbejdet fandt Sted, og foretages samtidig en Gruppering af Ejendommene efter deres Hartkornstilliggende, kan der opkonstrueres en Oversigt svarende til de af Statistisk Bureau periodisk offentliggjorte Tabelværker over „Danmarks Jordbrug“. Tillige findes i Matrikelsprotokollerne Angivelse af Grundejernes samt Brugernes Navne, ofte ogsaa den tidligere Ejers eller Brugers Navn samt Hartkornet efter den gamle Matrikel (o: 1664). Det vil derved i Almindelighed være let at identificere Ejendommene i de to Matrikler og f. Eks. fra Gaard til Gaard sammenholde Udsædsangivelserne fra 1664 med dem fra 1688. — I Modelbøgerne findes hver Ejendoms „tilliggende Herligheder“ af Agerjord angivet i Kvadratalen takseret og sammendraget til Klasser eller Sorter af Jord og beregnet til Udsæd saaledes som Instrukserne foreskriver, desuden af dens Tilbehør af Hø, Græsning, Svins Olden, det hele beregnet til Hartkorn. Modelbogen ender, hvor Matrikelsprotokollerne begynder. Et Eksempel vedrørende Udsæden anføres til nærmere Forklaring, nemlig Gaard Nr. 1 Vaalse Sogn og By, Falster Nørre Herred.

Gaard Nr. 1's Udsæd er, som det vil ses, ca. 26.3 Tdr. à 14000 Kvadratalen. For nu imidlertid at faa nærmere Rede paa, hvorledes Modelbogens Udsædsangivelser fremkommer, er det nødvendigt at gaa endnu et Skridt længere

Kvadratalen summerede til de 4 Sorter i Sædejorden	Udsæd				
	Tdr.	Skpr.	Fdk.	Alb.	Pen- ninge
1ste Sort..... 246752	17	5	"	"	"
2den — 46597	3	2	2	1	2
3die — 21378	1	4	"	2	2
4de — 54463	3	7	"	1	2
	26	2	3	2	2

tilbage, til Markbøgerne. Disse indeholder Beskrivelsen af selve Bymarken med dens Vange, Aase og Agre, samt Angivelse af hver Ejendoms Agre i hver Aas og Mark. Endvidere findes for hver Ager Maalet paa de Linjer, der var nødvendige for at beregne dens Areal. Først Markbøgerne giver en virkelig Forestilling om, hvor kolossalt et Arbejde, der er nedlagt i Landmaalingen ved Matriklen af 1688. Den hele Markordning med dens „Jordfællesskab“ gjorde det jo nødvendigt at opmaale hver enkelt Ager for at komme til de enkelte Gaardes eller Ejendommens samlede Areal. Denne Fremgangsmaade benyttedes endog almindelig ved Opmaaling af Jorden, selv om den ikke laa i Fællig eller i Flæd, saaledes som Tilfældet i Almindelighed var f. Eks. med Vandmøllers Jorder, Enestegaardenes og Herregaardenes Marker. Markbøgerne er saaledes Hovedkilden for den, der vil studere Jordfællesskabet som det fandtes her i Landet et hundrede Aar før de store Reformers Tid. Hovedvanskeligheden her bestaar i at forme alle Detaillerne til et rumligt anskueligt Billede, en Vanskelighed, der meget forøges ved Manglen af Kortmateriale.

I Oversigten Side 107 er det forsøgt at give et skematisk Billede af, hvorledes Gaard Nr. 1 i Vaalse havde sin Udsæd liggende spredt over Bymarken. Denne var

delt i tre Vange, Reslevang, Vester- og Nørre-Skovvang. I Skemaets Rubrik 1 findes Antallet af Aase i hver af de tre Marker (deres Navne er af Pladshensyn udeladte). Rubrik 2 indeholder Oplysning om, hvorfra Aasene er maalt, om fra Syd, Nord o. s. v. I 3die Rubrik er anført Antallet af Agre i hver Aas, som det ses i Almindelighed 41 eller 42, hvilket naturligvis staar i en vis Forbindelse med Antallet af Gaarde i Byen; dette var 41 foruden Præstegaarden. Endelig findes i Rubrik 4 en Oversigt over, hvilket Nummer Gaardens Agre i de forskellige Aase har, og i Rubrik 5 hver Agers Areal i Kvadratalen. Gaardens samlede Udsæd er saaledes:

i Reslemark	16 Agre paa tils. 113330 Kv.alen ell. 8.1 Td. Udsæd
i Vester-Skovmark 19 - - -	127735 — - 9.1 —
i Nørre-Skovmark 18 - - -	126737 — - 9.1 —
Ialt . . .	53 Agre paa tils. 367802 Kv.alen ell. 26.3 Td. Udsæd

Men de 26.3 Tdr. var netop Udsæden, der, som vi ovenfor saa, stod anført i Modelbogen, og Eksemplet viser saaledes, hvordan man kommer fra Markbogens Agermaalinger til Modelbogens Udsæd¹⁾. I Praksis sker det ikke saa let, som det maaské kunde synes ved Prøven, idet der i Markbogen ingen Sammentællinger eller Sammendrag findes, og Skemaet Side 107 er derfor dannet ved at plukke denne bestemte Gaards Agre ud af hver Aas og Vang.

Skønt det egentlig falder udenfor Rammen af nærværende Bemærkninger, skal jeg dog med et Par Ord forklare det hosstaaende meddelte Skema lidt nøjere. Det fremgaar af dette, at Gaarden Nr. 1 har enten den

¹⁾ Fuldstændig stemmer Antallet af Kvadratalen dog ikke, idet der i Modelbogen findes 1388 Kvadratalen flere end jeg har kunnet finde i Markbogen.

Oversigt over en Gaards (Nr. 1's) Udsæd paa Vaalse Bymark 1683.

Reslevang.					Vester Skovvang.					Nørre Skovvang.				
1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Aases Nr.	Aasen maalt fra	Antal Agre i Aasen	Gaard Nr. 1 har Ager Nr.	Agrenes Areal i Kvadratalen	Aases Nr.	Aasen maalt fra	Antal Agre i Aasen	Gaard Nr. 1 har Ager Nr.	Agrenes Areal i Kvadratalen	Aases Nr.	Aasen maalt fra	Antal Agre i Aasen	Gaard Nr. 1 har Ager Nr.	Agrenes Areal i Kvadratalen
1	Nord	41	1	4270	1	Syd	41	41	5925	1	Vest	41	1	1358
2	Vest	41	1	16530	2	Syd	41	41	10982	2	Vest	41	1	1178
3	Vest	41	1	12740	3	Syd	38	38	1524	3	Øst	39	39	899
4	Vest	42	1	12428	4	Øst	86	43	11822	4	Nord	45	1	2925
5	Øst	42	42	2006	5	Syd	53	86	5730	5	Vest	41	1	5531
6	Nord	41	1	2680	6	Øst	41	53	4322	6	Vest	42	1	6009
7	Vest	42	1	1418	7	Øst	41	41	8021	7	Vest	42	1	5401
8	Vest	41	1	16643	8	Øst	41	41	9588	8	Syd	41	41	2477
9	Nord	6	1	1020	9	Øst	42	42	12877	9	Syd	42	42	2730
10	Nord	41	1	1368	10	Øst	42	42	5460	10	Øst	42	42	15991
11	Vest	42	1	3815	11	Øst	41	41	10325	11	Øst	41	41	16920
12	Syd	41	41	13991	12	Øst	42	42	8683	12	Syd	41	41	9830
13	Nord	42	1	6121	13	Øst	41	41	14353	13	Syd	41	41	12044
14	Syd	41	41	7570	14	Øst	75	41	6657	14	Syd	42	41	11750
15	Nord	33	1	501	15	Øst	30	30	7244	15	Vest	42	1	5404
16	Vest	62	62	10229	16	Øst	41	41	3094	16	Vest	38	1	21872
"	"	"	"	"	17	Øst	41	41	1128	17	Vest	36	1	1695
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	18	Øst	39	39	2723
Tils. 16	—	639	16	11330	17	—	777	19	12735	18	—	736	18	126737

første eller den sidste Ager i hvert Agerskifte eller i hver Aas; men en nærmere Betragtning viser, at denne ejendommelige Ordning kun er tilsyneladende, og at den fremkommer derved, at de forskellige Aase ikke er maalte fra samme Verdenshjørne. Som det vil ses, har Gaarden Nr. 1 Ager Nr. 1, naar Aasen er maalt fra Nord eller fra Vest; derimod har den den sidste Ager, naar den er maalt fra Øst eller Syd, med andre Ord: hvis vi stadig regner i samme Retning, fra samme Verdenshjørne, faar Gaarden enten den første Ager — naar der regnes fra Nord eller Vest —, eller den sidste Ager — naar der regnes fra Øst eller Syd. Den eneste Undtagelse fra denne Regel danner Aas Nr. 16 paa Reslevang; men dette beror maaske blot paa en Fejlskrift. Nu findes der i Matriklen ingen Oplysning om, hvor Gaarden Nr. 1 er beliggende i Byen. Paa et Kort over Egensegaards (nu Valnæsgaard) Gods fra 1785 findes imidlertid ogsaa Vaalse By og Mark. De tre Marker eksisterer endnu, Aasenes Navne er anførte (men de enkelte Agre er ikke afsatte), og vi træffer, bortset fra ny opdukkede Betegnelser ved Markernes Ydergrænser, næsten helt igennem de samme Navne, som findes i Markbogen 100 Aar tidligere. Selve Byens Plan er langstrakt rektangulær med Længdeaksen fra Sydøst mod Nordøst. Gaardene følger efter hinanden i Nummerorden, saaledes at Gaarden i Byens nordvestlige Hjørne har Nr. 1, mens Gaarden i det nordøstlige Hjørne har Nr. 37 (fem Gaarde er forsvundne).¹⁾ Hvis denne

¹⁾ I Jens Møller: Forsøg til en Beskrivelse over Danmarks gejstlige Embeder (Lolland Falsters Stift 1844) bemærkes ved Vaalse: „af nedlagte Gaarde gives 8 i Vaalse, hvis Jorder, ca. 64 Tdr. Hrtk., er inddragne til Fredskov“, og for hvilket Em-

Rækkefølge er den samme som den, der er regnet med i Matriklen 1688, bliver Reglen for Agrenes Fordeling meget simpel: regnet mod Solen faar Gaarden Nr. 1 Ager Nr. 1 i alle Aase over den hele Bymark, paa samme Maade vilde Gaard Nr. 2 faa Ager Nr. 2 i hver Aas o. s. v. Gik vi den modsatte Vej og regnede med Solen vilde vi faa ganske den samme Hovedregel. Med andre Ord: Vaalse By og Mark viser os en Ordning, der kommer temmelig nær den, vi maatte vente at finde i en solskiftet Landsby. At der næsten ligesaa hyppigt forekommer 42 som 41 Agre i Aasene, derom indeholder Markbogen ingen nærmere Forklaring; maaske staar dette i Forbindelse med, at den ene Gaard, Præstegaarden, ved nærmere Undersøgelse viser sig at have faaet sine Jorder unddraget Fællesskabet og samlet i Aase for sig i hver af de tre Marker — et Forhold, der iøvrigt er ret enestaaende¹⁾. — Hvis man i Markbogen følger Taksationen fra Aas til Aas, kan man gøre den lagttagelse, at hver enkelt Aas takseres for sig som et sammenhængende Areal af ensartet Kvalitet, eller at den hele Aas saa godt som altid henregnes til den samme Jordklasse. Det er tydeligt, at dette er

bedet nyder en Refusion fra Valnæsgaard paa 54 *R* 89 *β*. Maaske er der yderligere nedlagt 3 Gaarde siden 1785; maaske er samtlige 8 Gaarde forsvundne ved Krongodssalget 1766, da Valnæsgaard oprettedes til Hovedgaard. Tallet 37 kan da være fremkommet ved en senere Deling af enkelte af de gamle Gaarde. Præsternes Ret til et Tiendevederlag (Refusion) fra Hovedgaardene, naar Bondejord inddrages under disse, fastsloges i Gejstlighedens Privilegium 1661 (cfr. D. L. 2—23—3).

¹⁾ Da jeg i anden Sammenhæng kommer til at behandle Spørgsmaalet om forskellige typiske Former for Jordfællesskabet, skal jeg ikke komme nærmere ind paa dette Spørgsmaal her. Det meddelte er blot en Forklaring til Skemaet.

noget, Taksationsmændene er gaaet ud fra som fra en Slags Grundtanke, der laa bag ved hele Datidens Markordning, en Regel som de i deres praktiske Taksationsarbejde meget sjældent har fraveget. — Gør man Udsæden op for hver af de tre Marker, viser det sig, at de to Skovmarker er meget nær lige store, ca. 380 Tdr. Land hver, medens Reslemarken har været omkring 40 Tdr. Land mindre¹⁾. Det fremgaar saaledes straks ved Analysen af dette Eksempel, at det, der har været tilstræbt ved Vangeinddelingen, ikke har været den geometriske Ligestorhed, men derimod, som Georg Hanssen²⁾ udtrykker det, den økonomiske Ligestorhed; de tre Marker har været saaledes afpassede i Forhold til hverandre, at den økonomiske Jevnhed i Bedriften fra Aar til Aar under normale Forhold nogenlunde opretholdtes.

Endnu skal blot fremhæves, at Vaalse Bys Gaardsæder, ligesom Præstegaarden, havde deres Agre i Aase for sig; deres Jorder laa ikke Reen om Reen med Gaardmændenes. At dette ikke godt kunde være Tilfældet helt igennem, ligger saa at sige i Sagens Natur: i saa Fald var deres forholdsvis smaa Jordlodder bleven parcellerede ud i „Ager“strimler paa et Par Plovfurers Bredde, og Markordningen vilde i saa Fald paa dette Punkt praktisk talt være bleven reduceret *in absurdum* — saaledes som Forholdene skal være blevne mange Steder ved Mir-Fællesskabet i vore Dages Rusland³⁾.

¹⁾ Hermed stemmer det for saa vidt meget godt, at den ene undersøgte Gaard har en Td. Land mindre i denne Mark end i de to andre.

²⁾ Georg Hanssen: Agrarhistorische Abhandlungen. Bd. I. p. 157.

³⁾ Alexander Tschuprow: Die Feldgemeinschaft (Abhandlungen aus dem staatswissenschaftlichen Seminar zu Strassburg. Heft XVIII. p. 253).

Hvad der gjaldt for Gaardsidderne, gjaldt naturligvis i endnu højere Grad med Hensyn til Husmændene med Jord. Deres Jord, ubetydelig som den som oftest var, laa overhovedet ikke paa den egentlige Bymark, men bestod i Vænger eller Hauger ved Byen. Dette er et ofte tilbagevendende Træk og har sin naturlige Grund i Datidens hele Markordning. Følgen var, at Husmændene, for saa vidt de havde Jord, ofte netop sad inde med den bedste¹⁾, modsat Forholdene som de i Almindelighed er i vore Dage, hvor de jordbesiddende Husmænd for en meget stor Del repræsenterer en Klasse af Nybyggere, der har koloniseret og opdyrket de gamle Landsbyers Udmarker og Overdrev. —

Som den fjerde Serie af Protokoller vedrørende Matrikuleringsarbejdet i 1688 nævntes ovenfor Skov- og Overdrevtaksationerne. Disse Protokoller er imidlertid kun højst ufuldstændig bevarede, hvad der for saa vidt er beklageligt, som der i nogle af de bevarede findes værdifulde Oplysninger med Hensyn til Fællesskabet ved Skovene og Overdrevene; de danner derved paa en Maade et Supplement til Markbøgerne, der beskriver Fællesskabet i Agermarken. Det fremgaar af Beskrivelserne, at ved Overdrevene har det „sammensatte Fællesskab“²⁾, Fællesskabet omfattende ikke blot en enkelt, men flere Byer, været ret almindelig udbredt, i alt Fald mere almindeligt end det tilsvarende Forhold med Hensyn til Agermarkerne. Undertiden antager det den Form, at de enkelte Byer har deres egne Overdrev ved

¹⁾ Det viste sig klart ved Vaalse 1683, hvor der i Gennemsnit gik ca. 4 Tdr. Udsæd paa en Td. Hartkorn ved Gaardene, men kun omtrent 2 Tdr. Udsæd ved Husene.

²⁾ Tschuprow: Feldgemeinschaft. p. 150 flg.

deres respektive Bymarker, mens de samtidig er lodtagne i en større Fællesgræsgang. Et Eksempel fra Lolland skal nævnes som Illustration. Den Del af Lollands Sønder Herred, der som en Halvø skærer sig ud mellem Nakskov Fjord og Østersøen, omfatter i det væsentlige tre Sogne med omkring en Snes større og mindre Byer. De fleste af disse havde deres egne Overdrev, men var tillige lodtagne i „den store søndre Fælled“, som laa langs den søndre Strand, med et Antal Kreaturer paa op mod halvfemte Hundrede. Dette viser, hvor omfattende saadanne sammensatte Fællesskaber undertiden har været, og hvor udviklede Forhold de har ført med sig med Hensyn til Brugsrettighederne ved saadanne udstrakte Almindinger.

II.

I det foregaaende blev der givet et kort Overblik over Materialet vedrørende Matriklen 1688, og det blev ved et enkelt Eksempel med specielt Hensyn til Begrebet Udsæd vist, hvorledes man fra Landmaalingen i Markbøgerne kommer til Udsæden i Modelbøgerne. Udsæden fremkom som en Opsummering af alle Gaardens Agre, som de laa spredte over al Bymarken, i hver Aas og hver Vang, og dette gælder almindeligt, naturligvis ikke blot for det enkelte valgte Tilfælde og ikke for Falster alene. Med andre Ord: i Matriklen 1688 er Udsæden = „Udsæden i alle tre Marker“ eller for at tale mere almindeligt og for at udtrykke Resultatet uden Forbindelse med noget specielt Driftssystem, Udsæden er det samlede Tilliggende i Agermarken, Arealet, som er med i Rotationen eller som er

under Plov. Den Del af Byens Jorder, som opmaaltes og som indgik i Udsæden, den havde, som allerede tidligere antydet, sin ene Grænse ved Toften og sin anden Grænse ved Overdrevet, saaledes som det ogsaa fremgaar af Instrukserne, og som det undertiden klart fremlyser af den Praksis, der ses at være fulgt i Mark- og Modelbøger. Var Toften besaaet, var det en Hauge eller et Vænge, som dyrkedes, saa opmaaltes Arealet og beregnedes til Udsæd; var det en Kaalgaard, opmaaltes den derimod ikke. Man træffer undertiden paa „udygtig Jord“, der vist næsten altid har ligget ved den modsatte Ydergrænse. Tjele, Erik Grubbes Gaard, havde en Del Jord, som var opbrudt af Heden, men den har ikke vist sig tjenlig til Sædeland, karakteriseres derfor som „udygtig“ og regnes ikke med i Udsæden. Ved Hou By i Mariager Sogn findes følgende Anmærkning: „et Stykke Jord opbrudt udi Fædriften, samtlige Bymænd tilhørende, som til Hyrden var henlagt, men igen udlagt til Drift og Fægang, og derfor ej anset som Sædeland efter Maalingen“. Flere Eksempler af denne Art kunde nævnes: i tvivlsomme Tilfælde er Arealer, hvorpaa „Ryg og Reen kendtes“ og som laa paa Grænsen mellem Jorden, der var med i Rotationen, og de permanent udyrkede Arealer, blevne opmaalte, men igen slettede, fordi det vilde være i Strid med Begrebet om Udsæden, som det opfattedes ved Matrikuleringen, at medregne dem. — Det skal blot endnu bemærkes, at Eng- og Mosepletter paa den egentlige Bymark, og af dem var der i de Tider mange, skyldsattes efter, hvad de gav af Hø og Mosefoder; de blev ikke medregnede til Udsæden.

Hvis vi Gaard for Gaard opsummerer Udsæden i Matriklen 1688 for en bestemt Del af Landet, her Fal-

ster, saa maa vi altsaa i Henhold til det foregaaende komme til et Tal, der skulde give os en nogenlunde rigtig Forestilling om, hvor stor en Del af Jorden der var opdyrket eller bragt under Plov omkring 80erne i det 17de Aarhundrede. Resultatet, der her kun meddeles herredsvis, er nu følgende:

Udsæden

(Landdistrikter)

1683

Falster Nørre Herred 17794 Tdr. Ld.

Falster Sønder Herred 15757 —

Falster . . . 33551 Tdr. Ld.

At der ved denne Sammentælling ikke kan være indløbet væsentlige Fejl, og at Tallene, der er tagne fra Modelbøgernes Udsædsangivelser, stemmer meget godt med en Opgørelse baseret paa en Optælling af selve Markbøgernes Opgivelse af hver Agers Areal i Kvadratalen — dette fremgaar ved at sammenholde de just meddelte Tal for Udsæden med en Opgørelse, som Matematikeren Niels Morville foretog for Falster i Anledning af sit Arbejde med en „geografisk og geometrisk Beregning over Lolland og Falster“ 1788¹⁾. I denne Afhandling findes en sognevis Opgørelse af Agerlandets Arealindhold i Kvadratalen. Sammendraget til Herreder bliver Resultatet:

	Kvadratalen 1683	Udsæd 1683	
Falster Nørre Herred . . .	268.181370	19155 $\frac{1}{4}$	Tdr. Ld.
Falster Sønder Herred . .	225.589826	16113 $\frac{1}{2}$	—
	<hr/>	<hr/>	
Falster . . .	493.771196	35269 $\frac{3}{4}$	Tdr. Ld.

¹⁾ Videnskabernes Selskabs Skrifter. Ny Samling. 3die Del. 1788. p. 486 f.

For at kunne sammenholde de to Opgørelser maa der imidlertid fra Morvilles Nørre Herred trækkes Bogø, som ikke er medindbefattet i mine Tal fra Falster, samt de to Købstæder. Foretages disse Reduktioner, der for Nørre Herred andrager 19.427987 Kvadratalen, for Sønder Herred 4.309826 Kvadratalen, kommer man til følgende Tal:

	Kvadratalen	Udsæd (efter Morvilles Beregning)	Udsæd (efter min Opgørelse)
Falster Nørre Herred...	248.753383	17768 Tdr. Ld.	17794 Tdr. Ld.
Falster Sønder Herred..	221.280000	15806 —	15757 —
Falster...	470.033383	33574 Tdr. Ld.	33551 Tdr. Ld. ¹⁾

Det er klart, at Tallet 33500 Tdr. Land ikke kan ligge langt fra det virkelig opmaalte Areal paa Falster i 1683, og det vil altsaa sige Udsæden taget i den ovenfor udviklede Betydning som det samlede dyrkede Areal paa Øen. Hvis man vil sammenholde de her fundne Tal med de nærmest tilsvarende i vore moderne statistiske Opgørelser over Arealets Benyttelse i Danmark, f. Eks. for Aaret 1901²⁾, maa det altsaa holdes fast, at Udsæd i 1683 er Arealet, der den Gang var med i Rotationen; det maa derfor ikke direkte sammenstilles med vore nuværende Arealopgørelsens „Ialt besaaet Areal“, men derimod med deres „Ialt dyrket Areal“, idet Græsmark i Agermarken (modsat de permanente Græsgange) og

¹⁾ I sin Afhandling „Om Skyldjord“ (i Aarb. for Nordisk Oldkynd. og Historie. 1903) har Hr. Skoleinspektør P. Lauridsen for Nørre Herred ved Sammentælling af Udsæden i Modelbogen faaet 17731 Tdr. Land, hvilket formentligt stemmer meget godt med min Opgørelse, idet Lauridsen ikke har medregnet „enkelte øde Jorder“.

²⁾ Statistiske Meddelelser. 4. R. 12. Bd. 7. Hæfte.

Brak maa medtages for at faa ud det Areal, der nærmest begrebsmæssigt maa siges at dække „Udsæden“ i 1683. De til hinanden svarende Tal anføres her, idet Tallene fra Lolland er medtagne:

	Dyrket Areal (Landdistrikter)		Naar 1683 sattes = 100, var Areal 1901
	1683	1901	
Falster	33500 Tdr. Ld.	74000 Tdr. Ld.	221
Lolland . . .	73500 —	168000 —	229
Tils. . . .	107000 Tdr. Ld.	242000 Tdr. Ld.	226

Saaledes faar vi da ud, at det dyrkede Areal i 1901 var $2\frac{1}{4}$ Gange det dyrkede Areal i 1683. Det fremgaar af Tallene, at Tilvæksten, relativt set, ikke har været meget forskellig for de to Naboer.

III.

Men nu opstaar der et Spørgsmaal, der i Forhold til de virkelige Vanskeligheder, det rummer, i Almindelighed behandles altfor summarisk, nemlig Spørgsmaalet om, hvorledes man, naar Udsæden er given (som her Udsæd = det dyrkede Areal) kan komme til Udsæden i den anden Betydning af Ordet som aarlig Udsæd, altsaa til Udsæden i den Betydning, hvori Ordet, som berørt i Begyndelsen, maa antages at være benyttet i Matriklen 1664 og i Krigs- og Portions-Jordebøgerne fra 1718. Forudsætningen for en saadan Overgang eller Omregning er klart nok blandt andet¹⁾ den, at man kender det Driftssystem, der har været anvendt paa det

¹⁾ Blandt andet: en væsentlig Forudsætning er i Virkeligheden ogsaa Kendskab til Besaaningsforholdene, en Forudsætning, jeg af desværre nærliggende Grunde ikke skal komme nærmere ind paa for Øjeblikket i det mindste.

Tidspunkt og i den Landsdel, for hvilke Omregningen foretages. Fremgangsmaaden er i sig selv simpel nok: drives Jorden f. Eks. efter Trevangsbruget, saaledes som Tilfældet utvivlsomt var paa Falster omkring 1680erne, og kender man „Udsæden i alle tre Marker“, det samlede dyrkede Areal, ca. 33000 Tdr. Ld., saa skulde man komme til den „aarlige Udsæd“ ved simpelt hen at subtrahere en Tredjedel af det fundne Tal fra dette. Den aarlige Udsæd skulde med andre Ord være ca. 22000 Tdr. Eller omvendt, hvis man har givet den aarlige Udsæd i 1664, som Professor Erslev har beregnet til ca. 12000 Tdr. for Falster, skulde man komme til den hele Udsæd ved at lægge Halvdelen af den fundne Sum til. Det dyrkede Areal skulde altsaa i 1664 have været omkring 18000 Tdr. Ld. En, ganske vist mere flygtig, Opgørelse af Udsæden paa Falster efter Krigs- og Portions-Jordebøgerne fra 1718 førte til det Resultat, at for Ryttergodset, der omfattede omtrent 6700 af Øens godt 8000 Tdr. Hartkorn, gik der i Gennemsnit 2 Tdr. Udsæd pr. Td. Hrtk., hvilket vilde svare til en samlet aarlig Udsæd for hele Øen paa 16000 Tdr. og et samlet dyrket Areal paa omtrent 24000 Tdr. Ld.

Saa simpelt og summarisk lader det hele Omregningsspørgsmaal sig imidlertid ikke løse, hverken ved Trevangsbruget eller ved noget af de andre Driftssystemer, der kan siges at have været typiske for Landbruget i forskellige Egne i det 17de Aarhundrede. For nøjere at vise dette vil det være rigtigt at begynde noget nærmere ved vor egen Tid og derfra gaa tilbage fra det sikre og bekendte til det relativt usikre og ubekendte.

Hovedgaarden Skjærvad, Nørre Herred, Randers Amt, har sin Jord delt i to Marker, den gamle Indmark

og Udmarken; den første drives i Saarig Rotation med 6 Aars Brug mod 2 Aars Hvile, Udmarken i en 7aarig Rotation med 4 Aars Brug mod 3 Aars Hvile¹⁾. Saaledes møder vi her straks et Princip, hvis Forbindelse med og Betydning for vort Problem i alt Fald lidt senere hen vil blive indlysende, nemlig Princippet med en forskellig Rotation af forskellige Dele af Marken — af den tekniske Grund, at tillæmpe Rotationen nogenlunde efter Jordens Beskaffenhed. Som typisk Drift i Ringkøbing Amt omkring 1830erne nævnes for de bedre Jorder f. Eks. en 11aarig Drift med 5 Afgrøder og med Udlæg af samme Varighed eller maaske 6—8 Aar; paa Udmarksjorder derimod en lignende Rotationstid med kun 3 Afgrøder²⁾. Dette er Eksempler paa dobbelt Rotation. Gaar vi til Thisted Amt, finder vi endnu ejendommeligere Forhold som typiske. Jorden falder i tre Dele: Alsædsjord, de bedste Jorder ved Byerne, som³⁾ saas aarlig uden Hvile og gødes hvert fjerde Aar. Brødjorden omfatter den øvrige Del af den oprindelige Bymark eller Indmarken. Rotationen er almindelig 5—6 Aars Brug mod 5—6 Aars Hvile. Udmarksjorden faar ingen Gødning; den saas 3 Aar og hviler derefter mindst 5—6 Aar³⁾. Her har vi et typisk Eksempel paa en tredobbelt Rotation af Bymarken. — Med disse Eksempler fra vor egen Tid eller fra en forholdsvis nærliggende Fortid for Øje gaar vi nu tilbage til det 17de Aarhundrede, hvor vi i Virkeligheden finder ganske tilsvarende Forhold. Den dobbelte eller tredobbelte Rotation har allerede den Gang været meget

¹⁾ Krarup: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden. Bd. I, 2. p. 89.

²⁾ I. C. Hald: Ringkøbing Amt. p. 81 f.

³⁾ C. Djørup: Thisted Amt p. 226 f.

udbredt. Den Tids Bønder har ganske vist ikke kendt meget til Plantefysiologi, Agrikulturkemi eller „Statik“, men Livets Erfaringer, bundfældede gennem lange Tider, har ubevidst ført dem til lignende praktiske Løsninger af Rotationsspørgsmaalet som de, der nys blev anførte. Undertiden finder man Bymarker (i Jylland), der ikke synes at være inddelte i „visse Vange“, og hvor Jorden bruges efter „Bymændenes Godtbefindende og Jordens Dygtighed“. I saadanne Tilfælde, der ganske vist ikke er hyppigt forekommende, er der saaledes nærmest Tale om en ubestemt Rotation. Den store Ørsted By i Rougsø Herred har i Indmarken 3aarig Omdrift med 2 Aars Brug mod et Aars Hvile; i Udmarken saas Boghvede, Rug og Havre, og derefter hviler Jorden i 6 à 8 Aar. Dette Eksempel illustrerer den dobbelte Rotation. Eller man læse følgende Beskrivelse af et Driftssystem, der var typisk for betydelige Dele af Nordvest-Jylland:, har tre Slags Jord, nemlig Alsædsjord, Brødjord og Havrelandsjord. Hvoraf hver paa sin sær Maade hviler og besaas. Havrejord besaas uden Gødning med Havre i 4 Aar, hviler i 6. Brødjord tages efter Gøde 1 Kærv Byg, 1 Kærv Rug, 2 Kærv Havre, hviler i 5 Aar. Alsædsjord besaas aarlig 1ste Aar med Byg, 2det Aar med Rug, 3die Aar med Havre, og saa gødes igen paany“ (Markbog for Vestervig Sogn, Thisted Amt) — som man ser, en tredobbelt Rotation hver af sin Varighed og med sit Sædskifte i det 17de Aarhundrede som i Begyndelsen af det 19de.

Det er klart, at hvor vi staar overfor Driftssystemer som de, hvorpaa der i det foregaaende er anført Prøver, ved Bymarker med ubestemt, dobbelt eller tredobbelt Rotation, der kan vi ikke, i det mindste ikke umiddel-

bart, drage nogen Slutning fra den aarlige Udsæd til det dyrkede Areal eller omvendt fra dette til hin. Spørgsmaalet bliver nu, hvorledes Forholdet her stiller sig med Hensyn til Egne, hvor Trevangsbruget var det typiske Driftssystem.

I en af sine mange Afhandlinger vedrørende Landbruget omkring Midten af det 18de Aarhundrede eller lidt senere drøfter Otto D. Lütken et Spørgsmaal, der da var aktuelt, Spørgsmaalet om en Ny-Inddeling af Jorden i Marker, navnlig Spørgsmaalet om en Overgang fra Trevangsbrug til et Flervangsbrug „med mindre Drift og Udsæd og mere Hvile“. Lütken, der i Forhold til Tidens Reformtanker var en noget konservativt stemt Agrarpolitiker¹⁾, mener nu, at Fordelene ved den ny Markinddeling, som den den Gang allerede i betydeligt Omfang fandtes paa Hovedgaardene, ligesaa godt kunde naas paa en langt nemmere og mindre bekostelig Maade ved Bibeholdelse af det gamle Trevangsbrug med den simple Forandring, „at enhver Bonde i de Marker, som ere i Hegn og besaas, hviler en Del af sin Jord, mere eller mindre, alt efter dens Fornødenhed og Beskaffenhed“. Og han fremhæver, at dette simple Middel ikke er noget principielt nyt, men kun Udvidelsen af en Praksis, der alt har været øvet i betydeligt Omfang. „Af dette Middel“, skriver han, „har endog ikke alene Præster og andre, som har deres Jord fælles med Bønderne, men endog Bønderne selv paa mange Steder og i lang Tid betjent sig, og i sildigere Tider endnu mere end tilforn. Saa at den gør en ganske urigtig Calcul, som regner til at $\frac{2}{3}$ Del af Agerlandet paa det fynske

¹⁾ Kfr. E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814. 3die Binds 2den Afdl. p. 84.

Bøndergods aarlig besaas. Nej, der er de Byer endog i de allerbedste Egne, og deriblandt den By, jeg beboer, hvor man ikke kan regne til, at der aarlig besaas mere end det halve Agerland, siden hver Mand lader $\frac{1}{4}$ Del hvile i hver af de to Marker, som besaas, og alternerer deri med Skifterne alt efter bedste Indsigt og Grundenes Beskaffenhed¹⁾. Hvis vi nu undersøger Markbogen for Skjellerup By (Vinding Herred, Nyborg Amt), den By, hvor Lütken i mange Aar boede som Præst, og som han specielt nævner i den anførte Skildring, finder man ganske rigtigt Bemærkninger, der peger netop i Retning af en Driftsmaade som den, Lütken beskriver: det typiske Driftssystem er Trevangsbruget, men det er ikke idealt gennemført i den Forstand, at i hver Rotation besaas de to Vange fuldt ud, mens derimod den tredje hviler. Der er Aase, paa hvilke Omdriften er langt ekstensivere, enten de nu saas tre Aar og hviler et eller de saas to Aar og hviler i seks.

Det Driftssystem, Lütken skildrer, har i alt Fald, om end maaske i mindre Udstrækning, været praktiseret paa Markbogens Tid, og de Bemærkninger, der findes i denne, bekræfter til en vis Grad Lütkens Ord. Og Forholdet var ingenlunde noget ejendommeligt for den By eller den Egn, hvor Lütken levede — og man kan tilføje: overhovedet ikke for Trevangsbruget i Danmark. I de preussiske østelbiske Provinser var før Bondereformernes Tid Trevangsbruget almindeligt udbredt — som jo forøvrigt i mange andre Egne af Tyskland —, men som Regel var det kun i Indmarken („Binnenland“), det var strængt gennemført; paa Udmarken („Aussenland“),

¹⁾ O. D. Lütken: Undersøgelser angaaende Statens almindelige Oeconomie. Sorø 1760. Anden Del. p. 21, 45.

der, som herhjemme, i Almindelighed ikke gødedes, sprang man en Rotation eller to over. Paa den Maade fremkom paa de efter Trevangsbruget drevne Marker de saakaldte 6-aarige eller 9-aarige Jorder¹⁾. I vore Dages russiske Landsby praktiseres det samme Princip ofte: Trevangsbruget som det typiske Driftssystem i den Forstand, at det er dette, som benyttes paa den centralt beliggende Del af Bymarken, medens der længere ude benyttes en ekstensivere Drift²⁾. Overalt det samme genkommende Træk, at tillæmpe Trevangsbruget efter „Jordens Dygtighed“ — enten dette nu helt afløses af et andet, eller det bibeholdes med den simple Modifikation, at visse Aase eller Agerskifter paa Udmarkerne springer en, to eller maaske flere Rotationer over.

Hvorledes dette nu nærmere gennemførtes, og navnlig i hvilket Omfang det gennemførtes — ti det er især dette, det i denne Sammenhæng vilde være af Interesse at faa blot en Forestilling om —, skal jeg forsøge at oplyse ved et enkelt Eksempel fra Falster. Det træffer sig netop saa heldigt, at Markbøgerne for Falster Nørre Herred (derimod ikke Sønder Herred) indeholder Oplysninger, der kan benyttes her.

For at begynde med Vaalse: som det fremgaar af det aftrykte Skema Side 107, var Bymarken delt i tre Vange, og Driftssystemet var i alt Fald i Hovedsagen det almindelige Trevangsbrug. Dette var det typiske. Følger man nu Markbogen fra Aas til Aas, finder man imidlertid ved en Del af disse en Anmærkning om, at de ikke saas to Aar og hviler et, men at de kun saas

¹⁾ Knapp: Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens. 1. Th. p. 7 f.

²⁾ Tschuprow: Die Feldgemeinschaft. p. 172.

hvert sjette eller hvert niende Aar eller maaske endog kun hvert tolvte Aar, idet det altid drejer sig om Perioder, som er Multipla af 3. Eller det kan være, som det hedder ved andre Byer, at visse Dele af Marken saas to Aar og hviler i fire, saas i to og hviler i syv Aar eller lignende. Meningen kan i hvert Fald næppe være tvivlsom: det er Jorder, der besaas, ikke under hver Rotation, men under hveranden eller hver tredje Rotation. Det er den Form, hvorunder Trevangsbruget her tillæmpes, den Maade, hvorpaa dets Bøjelighed efter Omstændighederne her lægger sig for Dagen. For Vaalse Bymark har jeg forsøgt at udskille de Arealer, der efter Opgivelserne at dømmes dreves i fast treaarig Rotation. Resultatet var dette:

	Reslemark	Vester Skovmark	Nørre Skovmark	Ialt
	Tdr. Land	Tdr. Land	Tdr. Land	Tdr. Land
Arealet ialt	340	375	380	1095
Heraf dreves i fast 3-aarig Rotation.	300	250	260	810
Den 3-aarige Jord i pCt. af den hele Jord	pCt. 88	pCt. 67	pCt. 68	pCt. 74

Som allerede tidligere berørt var Reslemark den mindste; de anførte Tal illustrerer, hvorfor den var det, nemlig fordi dens Jord gennemgaaende har været bedre; thi medens i de to Skovmarker kun godt de to Tredjedele af Jorden har været i Stand til at bære den faste treaarige Omdrift med to Aars Brug mod et Aars Hvile, har dette for Reslemarkens Vedkommende været Tilfældet med ikke mindre end op mod de ni Tiendele. Af den hele Bymark dreves omkring de tre Fjerdedele under fast Trevangsbrug, medens Resten var 6-, 9- eller 12-aars Jord. For Nørre

Herred findes der nu helt igennem tilsvarende Oplysninger, der efter et løseligt Skøn at dømme tyder paa, at Vaalse By ikke kan siges at have været en Abnormitet. For Sønder Herred findes, som allerede antydtes, ingen tilsvarende Oplysninger, naturligvis ikke fordi lignende Forhold har været ukendte der, men fordi den Slags Oplysninger slet ikke er bleven nedskrevne. Det anførte Eksempel giver imidlertid dog en Forestilling om, hvor store Arealer der her kan blive Tale om at regne med, og det viser, at ogsaa i Egne, hvor Trevangsbruget var det typiske og almindelige Driftsystem, kan der i det 17de Aarhundrede saavel som, efter Otto Lützens Udtalelser at dømme, i det 18de ved umiddelbar Omregning fra aarlig Udsæd til det dyrkede Areal eller omvendt blive Tale om at begaa saa store relative Fejl, at en Slutning eller Omregning fra det ene til det andet bliver af meget ringe Værdi.

Der er vist ingen som helst Grund til at antage, at Landbruget her i Landet skulde have været i Fremgang i den Menneskealder, der ligger mellem 1683, da Landmaalingen fandt Sted paa Falster og det samlede dyrkede Areal opmaalt, og 1717—18, da de ovenfor omtalte Krigs- og Portions-Jordebøger blev udarbejdede, og hvor vi har et Tal for den aarlige Udsæd paa Øens Ryttergods¹⁾. Der er formodentlig heller ingen speciel Grund til at nære Mistillid til Udsædsangivelserne i disse Jordebøger. De fremkom ikke ved Indberetninger fra

¹⁾ Den Opdyrkning af Overdrevene, der tales saa meget om hos det 18de Aarh.s Forfattere, er sikkert først begyndt noget senere, vel omtrent samtidig med og maaske under Indflydelse af det begyndende Omslag i Prisbevægelsens Gang. Kfr. Falbe Hansen: Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne. I. p. 27.

Bønderne selv, men som det hedder, gennem Inquisition fra By til By og fra Gaard til Gaard. Paa den anden Side er der naturligvis ingen Grund til at mene, at Bønderne skulde have opgivet større Tal end de virkelige. Hertil kommer, at Udsædsangivelserne kun vedrører Ryttergodset, ikke Kirkegodset, dette Ord taget i videre Betydning som Præstegaarde og Mensalgaarde, Hospitalsgods og Kommunitetsgods (privat Jordegods fandtes overhovedet ikke paa Falster i 1683 og vist heller ikke 1717). Nu er det givet, at en Del af Kirkegodset, Præstegaardene i alt Fald, har været bedre ved Magt end Bøndergaardene i Almindelighed; men jeg har tillige det almindelige Indtryk, at dette har været Reglen i det hele taget for Kirkegodset i Sammenligning saavel med Krongodset som med Proprietærgodset. Begge de anførte Momenter i Forening gør det sandsynligt, at vi i det beregnede Tal, 16000 Tdr., maa se en Minimumsgrænse for den aarlige Udsæd paa Falster i 1717—18. Gaar vi omvendt fra det dyrkede Areal i 1683, 33500 Tdr., tilbage til den aarlige Udsæd, saa bliver denne ca. 22000 Tdr., men dette er en Maksimumsgrænse, fordi Omregningen hviler paa den Forudsætning, at hele det Areal, som var under Plov, dreves under fast Trevangsbrug, en Forudsætning, der, som vi saa, ikke kan antages at holde Stik. Nærmere skønner jeg ikke, man kan komme Spørgsmaalets Løsning, i alt Fald ikke uden at begynde at lave Special-Hypoteser af mer eller mindre tvivlsom Værdi. Men det anførte Resultat forekommer mig heller ikke at være hverken modsigende eller mistrøstende. Saaledes stiller Forholdet sig altsaa, naar vi ser fremad fra 1680ere til 1718. Hvorledes stiller det sig nu, naar vi

gaar tilbage, tilbage fra 1680ere til 1664, hvor vi jo i Matriklens Udsædsangivelser skulde have et statistisk Materiale, der kunde danne et tredje Sammenligningsled?

IV.

Som bekendt har Professor Erslev i sin Bog „Valdemarernes Storhedstid“ benyttet Udsædsangivelserne for Falster i Matriklen af 1664 (eller Forarbejderne til den), og sammenholdt disse med de, som han mener, analoge Oplysninger i Kong Valdemars Jordebog. Resultatet var, at den samlede aarlige Udsæd i Begyndelsen af 1660erne for Falster var c. 12300 Tdr. mod næsten 25000 Tdr. paa Jordebogens Tid, og at det dyrkede Areal i de mellemliggende Aarhundreder skulde være gaaet tilbage med næsten Halvdelen, medens det i Nutiden skulde være 4 Gange større end omkring 1660.

At det dyrkede Areal er gaaet tilbage fra Valdemars-tiden til det 17de Aarh., det er et Resultat, der i og for sig ikke kan siges at staa i Modstrid med det Totalbillede, man faar af Udviklingens hele Gang. Det synes endog givet, at en saadan Tilbagegang i det dyrkede Areal ikke vilde være et specielt dansk Fænomen. I Englands økonomiske Udvikling gennem en stor Del af det samme Tidsrum har der været en dybt indgribende Bevægelse i samme Retning. Den Forandring, der her fandt Sted, og hvis Hovedkaraktermærke var en Overgang til forøget Uldproduktion, først med Afsætning til Udlandet for Øje, siden med det Formaal at producere Raastoffet for en opblomstrende Hjemmeindustri — den fandt netop blandt andet sit Udtryk i en stærk Tilbagegang i det dyrkede Areal, det vil sige det til Kornavl

benyttede Areal, enten det saa skete under den Form, at Kornavlén ligefrem inddroges, eller det skete under den Form, at det den Gang ogsaa i England almindeligt udbredte Trevangsbrug afløstes af et Flervangsbrug med et ekstensivere Forhold mellem Brug og Hvile, med et længere Græsleje¹⁾. Men ganske vist: det samme synes ikke at have været det samme; thi hvad der i England skyldtes en ved Konjunkturerne betinget Forandring i Produktionens Retning inden for Landbruget, det synes desværre herhjemme at maatte forstaas nærmest som et Udtryk for en almindelig social og økonomisk Tilbagegang. At denne imidlertid for Landets dyrkede Areals Vedkommende skulde have haft det Omfang, Prof. Erslev mener, det forekommer mig ikke at være nogen holdbar Slutning. Den hviler paa den Forudsætning, at de benyttede Udsædsangivelser i Matriklen af 1664 tør betragtes som et agrar-statistisk Materiale, der giver et Normal-Billede af Forholdene, en Forudsætning, der, hvad Falster og Lolland angaar, i hvert Fald for eet Punkts Vedkommende, nemlig med Hensyn, til hvad der saaedes, afgjort er urigtig, og for et andet Punkts Vedkommende, nemlig med Hensyn til hvormeget der saaedes, har Sandsynligheden stærkt imod sig. De to Spørgsmaal eller Punkter er til en vis Grad uafhængige af hinanden; thi det er jo meget vel tænkeligt, at selv om Udsædsangivelserne gennemgaaende var for lave, saa var de blevne det under Indflydelsen af Aarsager, der i samme Grad traf alle Sædarter, og Materialet kunde i saa Fald maaske alligevel benyttes til en Belysning f. Eks. af Dyrkningsforholdet mellem disse eller lignende. Saaledes er Forholdet imidlertid ikke.

¹⁾ Se f. Eks. W. I. Ashley: English economic History. Part. II, p. 261 f.

Landbruget paa Lolland-Falster har gennem lange Tider paa en vis Maade indtaget en Særstilling i Forhold til det øvrige Land, ikke blot derved, at navnlig paa Lolland den store Landbedrift er og i over et Par Hundrede Aar i alt Fald har været mere fremherskende dér end i nogen anden Del af Landet, men ogsaa derved, at Produktionen har haft en Tilbøjelighed til at slaa ind i Retninger, der ikke ellers fulgtes. I vore Dage er det Hveden og Sukkerroerne, der har været et Slags Særmærke. Men medens Dyrkningen af Sukkerroer historisk set er et helt moderne Fænomen, er Forholdet et andet for Hvedens Vedkommende. Opgørelsen af Udsæden (3: den aarlige) i Danmark 1837¹⁾ viser, at paa dette Tidspunkt dyrkedes denne Sædart paa Lolland-Falster (og dernæst Møen) i et Omfang, som ikke tilnærmelsesvis træffes i nogen anden Egn af Landet, og det samme gjaldt, men i mindre udpræget Grad, med Hensyn til Dyrkningen af Bælgsæd. Disse to Specialiteter, som vi saaledes træffer ved det Tidspunkt, hvor en mere moderne Statistik for første Gang kaster sit klarere Lys over herhen hørende Forhold, er det nu ikke vanskeligt at forfølge tilbage i det mindste til Midten af det 17de Aarhundrede. Pontoppidan fremhæver i sin Danske Atlas²⁾ den Rolle, Dyrkningen af Hvede og Bælgsæd spiller, som ejendommelig for Landbruget paa de to Øer i hans Tid, og i de oftere nævnte Jordebøger for Ryttergodset finder man stadig, fra Egn til Egn ikke saa lidt varierende, Udsædsangivelser for Hvede og Ærter eller Vikker³⁾. Ja det synes endogsaa, som om Dyrkningen af disse

¹⁾ Statistisk Tabelværk. 5te Hefte.

²⁾ Tome III. p. 249. 337.

³⁾ I „Mémoires sur le Commerce des Hollandois“ (Amsterdam 1718) fremhæves det, at Holland indfører ret betydelige Kvan-

Afgrøder paa Lolland har givet Anledning til ret betydelige Ændringer i Sædskifte og Markinddeling. Ti medens der ingen Tvivl er om, at Trevangsbruget paa det Tidspunkt, det her drejer sig om, var det herskende paa Falster, og at Hveden og Bælgsæden er indgaaede som Led i dettes Sædskifte, hvad der naturligvis ikke var noget i Vejen for, kan man af Markbøgenes Beskrivelse over Lolland vanskeligt komme til nogen anden Slutning end den, at Trevangsbruget i meget stort Omfang har været forladt dér paa Øen og er bleven afløst af en Fire- eller Femmarksdrift. Et Par typiske Eksempler skal nævnes, ikke blot fordi de har Interesse specielt i denne Sammenhæng, men ogsaa fordi de supplerer de i det foregaaende fra andre Egne af Landet nævnte Typer paa Markers Inddeling og Omdrift.

For at nævne en Prøve fra Hovedgaardene: Vintersborg har sin Jord delt i fem Marker, der hviler hvert femte Aar, „saas det første med Vinterkorn, nemlig Rug og Hvede, det andet med Byg og Havre, det tredje med Ærter, det fjerde med Byg og Havre igen, og hviler den ene Mark hver femte Aar“. Det samme finder man ved Landsbyernes Marker; Bønderne drev i stort Omfang deres Jord paa samme Maade. Søllested By har fem Marker, nemlig Rafvenstornsmark, Mellemark, Søndermøllemark, Krabbeskjærmark og Toftemark: „enhver af ovenbemeldte Marker hviler hver femte Aar. Bliver besaaet det første Aar, efter de faar hvilet, med Rug og Hvede, det andet Aar med Byg og Havre, det tredje Aar med Bønner, Erter og Vikker, det fjerde Aar med

titeter Korn, og navnlig Hvede, fra Lolland (p. 58). Det kan ogsaa her nævnes, at Lolland-Falster var de eneste Landsdele for hvilke der fastsattes Kapitelstakst for Hvede og Ærter.

Byg og Havre. Saa her er at agte, at her aarlig bliver saaet tvende Marker med Byg og Havre“. Eller et Eksempel paa Firemarksdrift: „Vester Tirsted har sine Marker og Jorder tilfælles med Branstrup, Aaserup, Gjærninge og Vied i bemældte Tirsted Sogn, saa bemældte Byers Jorder ligger iblandt hverandre. Hvorfor enhver Bys Marker og Jorder ikke for sig selv kan blive indført. Dog er befunden, at ungefæhr den fjerde Part af af deres Jorder aarlig hviler, de tre Aar igen aarlig bruges og bliver besaaet, den ene Part med Rug og Hvede, den anden Part med Byg, den tredje Part med Ærter, Vikker og Havre“. ¹⁾ — Den længere Rotation med det intensivere Forhold mellem Brug og Hvile, Hveden, der al Tid nævnes som Vintersæd sideordnet med Rugen og navnlig det interessante Forhold med Indskydelsen af Bælgædsafgrøde som Mellemsæd mellem to Kornafgrøder, det er i Korthed de Momenter, der karakteriserer Driftssystemet her.

Det Indtryk, man af Markbøgernes Beskrivelser faar af Produktionsforholdene, stemmer nu meget godt med det, man gennem de endnu bevarede Toldregnskaber faar af Eksportforholdene i den sidste Halvdel af det 17de Aarh. ²⁾. I det hele har Korneksporten,

¹⁾ Jeg anfører Tirsted, ikke fordi Beskrivelsen af Driftssystemet er særlig god, men fordi den samtidig viser et Eksempel paa et sammensat Fællesskab i Agermarken (jvfr. Side 111).

²⁾ Designation over hvis Varer, der er udført til fremmede Steder (Stubbekøbing).

Antegnelser og	Extrakter	udi	Nykøbing	Toldregnskaber	(1661-99)
—	—		Nakskov	do.	(1661-99)
—	—		Bandholm	do.	(1661-99)
—	—		Nysted	do.	(1660-99)
—	—		Rødby	do.	(1661-99)

For Sakskøbing syntes tilsvarende Regnskaber ikke at være bevarede. Den er derfor ikke med i det gjorte Overslag. Nakskov er absolut Hovedeksporthaven for Hvede.

naar bortses fra Havre, maalt med Datidens Maalestok, været betydelig. Dette gælder navnlig for Hvedens Vedkommende. I Begyndelsen af 1660erne er der ingen Eksport af Kornvarer eller (Kvæg) som Følge af det ved Krigens Ødelæggelser foranledigede Udførselsforbud. Men mod Slutningen af Decenniet og i Begyndelsen af det følgende synes det neppe overdrevent at regne med en aarlig Hvedeksport af ca. 20000 Tdr. Hertil kommer saa det aarlige Hjemmeforbrug, om hvis Størrelse det er umuligt at vide noget bestemt, men som af Pontoppidan omkring Midten af det 18de Aarh. anslaaes til 3—4—5 Tønder aarlig pr. Gaard¹⁾. Kommer hertil den aarlige Udsæd og tages i Betragtning det lave Foldudbytte, hvormed der maa regnes, er det klart, at allerede i den sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede maa Hvedeavlens have lagt Beslag paa meget betydelige Arealer. Det samme maa have været Tilfældet med Bælgsæden. Hermed er vi naaet frem til Arnt Berntsen, hvis lyse Skildring, om den stod isoleret, man maaske vilde modtage med nogen Tvivl, men som set i Forbindelse med det i det foregaaende anførte, bliver et Indicium, som der principielt ingen Grund er til at nære Betænkelighed ved. „Af Frugtbarhed er dette Land (Falster) et af de bedste under Danmarks Krone. Ti Sædejord belagende, da er den overalt den bedste og fedeste Jord, som giver overflødig af alle Slags Sæd, nemlig Hvede, Rug, Byg, Havre, Erter, Bønner, Vikker og i nogen Maade Boghvede og Humle etc. I Synderlighed giver det rigeligen skøn Hvede i saadan Mængde, at dette lille Land tillige med Lolland de omliggende Tyske og andre Steder der-

¹⁾ Danske Atlas. III. p. 254.

med bespiser, og haver dog alligevel Indbyggerne til Landgilde og eget Behov nok¹⁾. Der er endnu fra 1642 en officiel Toldopgørelse, som viser, at der til „fremmede Steder“ i Løbet af et Aar var udført 8146 Tdr. Hvede²⁾, og det tør sikkert betragtes som givet, at den allerstørste Del af dette Kvantum maa være gaaet ud fra Lolland-Falster. Men iøvrigt er det jo ikke nødvendigt at gaa længere tilbage³⁾. Det anførte viser klart, at i sidste Halvdel af det 17de Aarh. maa Dyrkningen af Hvede og Bælgsæd have haft en ret betydelig Udbredelse i det nuværende Maribo Amt.

I hvilket Forhold staar nu Udsædsangivelserne i Matriklen 1664 til de anførte fra saa mange Sider samstemmende Vidnesbyrd. For Falster er Svaret hurtigt givet; thi der findes blandt Udsædsangivelserne overhovedet ikke Hvede eller Bælgsæd. Paa Lolland findes nogle ganske enkelte Steder anført Ærter; noget hyppigere forekommer Hveden blandt Udsæden; men den samlede Udsædsmængde af Hvede andrager i hvert Fald ikke over 250 Tønder, et Tal, der i Forhold til, hvad der normalt har maattet saas, er ganske meningsløst lavt. Man er derfor nødt til at slutte, at disse Udsædsangivelser enten stemmer med Virkeligheden, og i saa Fald

¹⁾ Danmarks og Norges frugtbare Herlighed. Første Bog, første Part. p. 112.

²⁾ Fridericia: Adelsvældens sidste Dage. p. 57.

³⁾ Begtrup er af den Mening, at Hvededyrkingen paa Falster gaar tilbage „til den katolske Tid“, men anfører ingen Grunde (Beskrivelse af Agerdyrkingens Tilstand i Fyn, Langeland, Ærø, Lolland og Falster. II. p. 803). Iøvrigt er der en gammel Tradition for, at Joachim v. Barnewitz i Begyndelsen af det 17de Aarh. „lærte Bønderne her ret at saa til Fordel Hvede og Ærter“. (P. Rhode: Samlinger til de danske Øer Lollands og Falsters Historie. p. 333.)

maa de være et Udtryk for de ganske forstyrrede og ødelagte Forhold under og den nærmeste Tid efter Krigen, eller at de, som for Falster, ligefrem er udeladte. Der er endnu ganske vist den Mulighed, at i Udsædsangivelserne for de tre Hovedkornsorter indgaar ogsaa anden Udsæd, saa at f. Eks. „Rug“ i Virkeligheden tillige omfatter Hvede, en Antagelse, som der ganske vist ikke findes nogen positiv Støtte for. I alle Tilfælde er det givet, at Udsædsangivelserne, i Matriklen 1664, for Lolland-Falster, ikke kan benyttes til en Besvarelse af Spørgsmaalet om, hvad der paa dette Tidspunkt normalt saaedes og dyrkedes.

Og et lignende Resultat kan man ikke godt undgaa at komme til med Hensyn til den anden Side af Spørgsmaalet, nemlig Spørgsmaalet om, hvormeget der saaedes. Til Dels ligger det allerede i det just anførte; ti dersom det er rigtigt, hvad jeg mener, det er, at de efter Tidens Forhold ret betydelige Arealer, der har været dyrkede med Hvede og Bælgsæd, enten slet ikke er medtagne eller kun indgaar med meningsløst lave Tal, saa er dermed givet, at Tallet for Summa-Udsæden maa blive for lavt. Paa den anden Side er det klart, at det her anførte Moment er ganske utilstrækkeligt til at forklare den gennem Tallene umiddelbart givne Forskel mellem den aarlige Udsæd i Matriklen af 1664 og det dyrkede Areal i 1683. Som allerede anført fandt Prof. Erslev den samlede Udsæd for Falster i Begyndelsen af 1660erne at være ca. 12300 Tdr. med dertil svarende beregnet dyrket Areal paa 18750 Tønder Land, medens det faktisk opmaalte Areal under Plov i 1683 var 33500. Det siger sig selv, at denne Forskel maa bero paa andre

Momenter foruden det fremhævede. — Et Moment, som utvivlsomt betyder en hel Del, ligger nu i Driftsforholdene i Datidens Landbrug, idet det, som paa vist, maa antages, at ogsaa hvor Trevangsbruget var det typiske Driftssystem paa Indmarkerne, maa der for Udmarkerne regnes med ret betydelige Arealer som 6-aars eller 9-aars Jorder eller lignende, og disse blev i 1683 lige saavel opmaalte og medregnede i Udsæden som Indmarksjorderne (men naturligvis skyldsat lavere). Dette Forhold medfører, at det samlede dyrkede Areal, som svarer til en aarlig Udsæd af 12300 Tdr., i Virkeligheden vil være en Del større, end Prof. Erslev (og jeg maa tilføje: jeg selv fra først af) har antaget, og at Modsigelsen mellem Resultatet af Beregningerne efter de to Matrikler er mindre, end man ved første Øjekast skulde formode. Thi den fremkomne Modsigelse beror for en Del paa den Omregningsfejl, Otto Lütken saa indtrængende advarer os imod at gøre os skyldige i. Men selv om vi antager, at Forholdet paa Falster i Kristian den Femtes Tid har været et lignende som det, Lütken regner med for Fyn, nemlig at den aarlige Udsæd ikke andrager mere end ca. Halvdelen af det dyrkede Areal, at en aarlig Udsæd paa 12000 Tdr. skulde repræsentere et samlet Areal under Plov paa omkring 24000 Tdr. Ld., saa bliver der alligevel endnu en ret betydelig „uforklaret Rest“ af Uoverensstemmelse tilbage (i gunstigste Tilfælde ca. 10000 Tdr. Land eller omtrent en Kvadratmil). Der maa have fundet en „Fremgang“ Sted i det mellem-liggende Tidsrum mellem de to Opgørelser. Denne Fremgang maa væsentlig bero derpaa, at Udsædsangivelserne i Matriklen af 1664 er fremkomne under en vistnok ret løs og ubestemt Kontrol fra Bønderne selv.

Thi skønt det er formelt rigtigt, hvad Erslev antager, at disse Opgivelser skulde referere sig til Tilstandene, som de var før Krigens Tid, tror jeg dog, at dette i Virkeligheden ikke har været Tilfældet. Disse Udsædsangivelser er ikke upaavirkede af de Ulykker, der i de nærmest foregaaende Aar havde ramt Landbruget saa haardt ikke mindst i disse Egne, og hvoraf vi faar et saa sørgeligt levende Indtryk gennem de endnu bevarede Synsforretninger fra et Tidspunkt, der falder nær sammen med det, hvorfra Udsædsangivelserne skriver sig¹⁾. — Paa dette Punkt maa man sikkert væsentlig give Skoleinspektør Lauridsen Ret overfor Professor Erslev: Udsæden i 1664-Matriklen bør ikke benyttes som Grundlag for en Undersøgelse af, hvorledes Forholdene normalt har været. Det staar fast, at der i de 20 Aar, der ligger mellem de to Matrikler, har været en meget betydelig „Fremgang“ i det dyrkede Areal paa Falster; det staar ogsaa fast, at i den Menneskealder, der ligger mellem 1688 og 1718 finder man ingen Fremgang, men en væsentlig uforandret Tilstand. Den skarpe Modsætning i Bevægelsen inden for de to Tidsrum finder vanskelig sin Forklaring i noget andet Forhold end det, at Fremgangen mellem 1664 og 1688 er tilsyneladende i den Forstand, at den er en Tilbagevenden til mere normale Tilstande, at

¹⁾ Dette Resultat kom Rasmussen ogsaa til for Gisselfeldts Gods Vedkommende ved at sammenligne Udsæden til forskellige Tider, idet han mener, at den Udsæd og Høavl, der her (Opgivelserne i Forarbejderne til Matriklen 1664) findes anført, kun tør betragtes som et Minimum af, hvad den har været (Optegnelser om Gisselfeldt p. 225). Rasmussen forklarer det nærmest som et Resultat af forsætlig for lave Opgivelser fra Bøndernes Side.

Gaardene er komne mere til Magt og efterhaanden er naaede frem „til fuld Udsæd“.

De Tal for det dyrkede Areal, der bør sammenstilles, bliver da ikke 37500 Tdr. Land i det 13de Aarh., 18750 Tdr. Ld. i 1660 og 70000 Tdr. Ld. i 1888, men derimod 37500 Tdr. Ld. i det 13de Aarh., 33500 Tdr. Ld. i 1683 og 70000 i 1888. Der opstaar naturligvis igen her det Spørgsmaal, om der i Valdemarstiden ved Jordens Drift gjorde sig lignende Forhold gældende som i det 17de og 18de Aarhundrede; i saa Fald vilde det jo ikke være fuldt berettiget uden videre at sammenstille det efter Falsterlisten beregnede Tal med det for 1683 konstaterede. Men i alle Tilfælde synes det givet, at en Tilbagegang i det dyrkede Areal paa indtil Halvdelen kan der ikke blive Tale om.

Der er et Træk ved Bebyggelsens Gang paa Falster, som forekommer mig ogsaa at indeholde et svagt Fingerpeg i Retning af, at Prof. Erslev regner med en for stærk Dekadence. Det er jo saaledes, at de allerfleste Bebyggelser, der findes opførte i Jordebogen, fandtes endnu paa Matriklernes Tid i det 17de Aarhundrede — som de findes den Dag i Dag. Imidlertid: nogle synes sporløst forsvundne, mens andre er opstaaede siden Valdemarernes Tid. Saavel for de opstaaede som de forsvundne gælder det, at de gennemgaaende er smaa. De virkelig forsvundne er næsten alle Torper paa et enkelt Bols Jord, som „Kietilsthorp“, „Krybæthorp“, „Tokæthorp“, „Gogæthorp“ m. fl. Andre Bebyggelser er nok forsvundne, men det kan vises, at deres Jord i 1683 ikke var gaaet ud af Drift, idet den var bleven lagt under andre Byer, eller enten var bleven (som Stadager formodentlig) eller var i Færd med at blive

opslugt af de fremvoksende Storbedrifter (Skørringe, Korse-litze). Et Forsøg paa at skille ud de, som det synes, virkelige forsvundne Bebyggelser, gav det Resultat, at de tilsammen skulde repræsentere 308 Øre Jord i Jordebogen (efter Listen hos Erslev; „Oræthorp“, 24 Øre Jord, er her medregnet, skønt det vel er rimeligt med Paludan Müller at identificere det med det nuværende Ourupgaard), hvilket skulde svare til 1540 Tdr. Udsæd og et dyrket Areal paa ca. 2300 Tdr. Ld. En tilsvarende Opgørelse for de ny tilkomne Bebyggelser efter Modelbøgerne fra 1683 gav det Resultat, at de ialt 16 Byer, der vistnok maa regnes med, talte tilsammen 172 Gaarde med 2600 Tdr. Udsæd (dyrket Areal). De forsvundne Bebyggelser og de ny tilkomne, repræsenterer saaledes mærkelig nok en meget nær ligestor Afgang og Tilgang i de tilliggende dyrkede Arealer. Stiller man Antallet af de ny tilkomne Gaarde med deres Udsæd i Forhold til det samlede Antal Gaarde og den samlede Udsæd paa Falster i 1683, viser det sig, at ca. 12 pCt. af Gaardene og 8 pCt. af Udsæden falder paa de nyere Bebyggelser, som var kommen frem siden Falsterlistens Tid, og at der i Virkeligheden samtidig med den stærke Dekadence i et relativt set ganske betydeligt Omfang maa være grundlagt ny Hjem og opdyrket ny Jord.
